

TÜRK HALK EDEBİYATINDA ALİŞİR NEVAİ'NİN BETİMLEMESİ

Dünya edebi ve ilmi hayatına yakışır bir şekilde büyük katkısı olan Alişer Nevai'nin edebi ve ilmi faaliyetleri, bunların haricinde ibretli hayat tarzı, şahsiyeti, onun yaşadığı zamanda bile alim ve fazılların, kitap ehli ve devlet adamlarının, genelde geniş toplum kitlelerinin dikkatini üzerine çekti. Onun şahsiyetine olan bunun gibi ilgilerin sonucu olarak. Edebi ve ilmi eserlerde, tarihi yazılarda "kendi" halkını ihtisasla seven, tam manasıyla insan olan Alişer Nevai tiplmesi yaratılmaya başlandı, dünya insanını iyilik yolunda eğitmek, onları pozitif hisler sahibi olarak yetiştirmekte Alişer Nevai şahsiyeti örnek olarak gösterildi.

Yukarıda söylendiği gibi, Alişer Nevai tipinin onun yaşadığı zamanda bile edebiyat telkin etmeye başlamış. O çok az sayıdaki insanlara nasip olan mutluluğa şan ve şerefe ulaşan şahsiyetlerden birisidir.

Büyük Nuredden Abdurrahman Camii "Hıradnamai iskender" destanının sonunda da Alişer Nevai tipinin önemli bir yeri açıklanmış. O Nevai'yi, gelişmesi durmuş, türk diline yeniden canlılık kazandıran büyük icad sahibi olarak gösteriyor.

Özeti: Gonca'dan çıkmış pençeli şiire kendi pençesini vuran şiir türk dilinde öyle bir etki yarattı ki, canlıların ağzı mühürlendi.

"Turkiy dilda dağı nakş keldi ajab

Hatto şehrgârlar bağladılar lab

Buuday yokimli nakş tuşirgan kalam

Boşığa otorinlar yoğdirsın alam

Keçirsın forsiyda gavhar terganlar

Dariy tilida huru gazna berganlar

Buning tili ham gar ulganda dasiy

Majalsiz kolardi ularning bari"

Nizami kimdi, Hüsrev onun onunda kim olacaktı? O başka dil hakkında söz ettiğinden akıla aradaki farkı görmeye yol kalmadı. Onu başkalarıyla kıyaslayarak paha biçme yolu kapandı.

Bu ne güzel ki kitap üstadı, kalem anahtarıyla şiiriye gelişme verdi. Gelişmekten uzakta kalmış, kötü davranılmış Türk söz alemine tekrar saygınlık kazandırdın, onu icat safhasında, getirdin. O

Prof. Nurullah AHMEDOV

Filoloji İlimler Doktoru Taşkent Devlet Ü.

Özbek

Filolojisi Fak. Ed. ve Edebi işler B.

senin iradenin sayesinde sefa buldu, lütfundan mutluluğa kavuştu.

Alişer Nevai kendi zamanında meşhur alim ve gayet berkemal tasavvufai sıfatında tüm doğuda meşhur oldu. Nureddin Abdurrahman Cami, sadece büyük şiirlerinde değil belki küçük hacimli lirik şiirlerinde, mektup ve kayıtlarında da Alişer Nevai'ye ait olan o yada bu hususları, elmas uçlarına "ramz ve işaret" ile (Nevai ibaresi) gösterdi. Örneğin, o bir gazelinde Nevai'nin Türk olduğuna, onun Türk Kiyefaya sahip olduğuna işaretle öyle samimi mısralar yazmışki, orada Cami Nevai'yi kendinden de büyük, şairane hafızası ve yeteneği çok yüksek şair sıfatıyla tarif ediyor.

*Nestam çun yor turkigu, vale to zindaam
Caşmi turkî ha'li turkiguy uro bandaam.
Rezam az şirinzabani dar suhan şakkan vale
Peşi on lab az zabani histan şarmandaam.*

Alişer nevai icadma büyük saygı ifadesi olan büyük Cami'nin mısraları altında yüksek ve derin gerçek mevcut olup onlarda aynada aksetmiş gibi nevai'nin tipi gözüktüyor.

Alişer Nevai'nin özbek edebiyatı, edebi dilini geliştirmesindeki büyük hizmetleri, zengin ve eşsiz icad-i mirasını öğrenmek beş asır devamında ne kadar önem, ilgi kazandıysa, onun şahsiyetini telkin etmek de geçen zaman içerisinde geniş kavrama sahip oldu.

Alişer Nevai tipini o yada bu ucunu açmakta yardımcı olan, onun kendi eserlerinde ele alınmayan hususlarını aydınlatan çok sayıda hikaye ve rivayetlerin yaratılışı sadece özbek folklorunda değil, belki de başka Türk halkları, daha ötesi Tüm Doğu halklarının edebiyatında da önemli bir yer tutuyor.

Her çeşit tarihi olay, varlığa ait ya da bu bilgi, bir tarihi şahıs takdirine belirgenlik getirdiği gibi aksine belli tarihi şahıs takdiri de birincisine göre değişiklik getiriyor.

Onlar bir olayın parçaları, bir birlerini tamamlıyorlar. XV asır tarihi şeraiti ve Nevai takdiri de aynı bunun gibi dialektik bir olaydır.

Burada esas konu şairin şahsına ait bunun

gibi bilgileri halk arasından Aybek ve Ali Deyç'in topladığı gibi büyük bir naziklik ile değiştirerek, fantastik boyutlara kadar ulaştırılmasıdır. Büyük tarihi şahıslar hakkındaki rivayet ve efsanelerde onların şahsiyetine ait bilgiler sadece işaret hususuna sahiptir. Ama bilgilerden bazen hissedilir edilmez, bazen nisbeten çok uzaklaşan hikaye ve efsaneler, onların gerçeklere yakın olduğunu değil, belki o tarihi şahsm pozitif yönünü tarif eden onu abartan nitelik taşıyor.

Demek ki hikaye, efsane ve rivayetlerin oluşumu bazen real zemine, tarihi bilgilere esaslanıyor olabiliyor demek mümkün. Ama buna bakarak onların telkininde real bilgi, tarihi bilgilerin tesvirini istemek gülünç olur. Zira, yukarıda söylendiği gibi, "Tarih efsanedir, efsane ise kendi sahasında, değişik yöndeki real varlıktır"

Büyük şahısları hakkında halk arasında yaratılan eserler için bilgi doğruluğu değil, belki tarihi önem doğruluğu, onun büyük şahıs sıfatına münasip olması önemlidir.

Bu kendine özgü husus, yani tarihi önem birliğini vermek, hatta halk rivayetleri esasında yaratılan yazılı edebiyat örneklerinde de saklanakalmıştır. Çünkü o halk edebi tefekkurunun uzun asırlarında şekillenerek, önemli tekamülleşeren ifade usulüdür. Alişer Nevai ve Hüseyin Boykara münasebetlerindeki kendine has esneklikleri, ziddiyetleri yaratmada, meşhur Türkmen yazarı ve alimi Berdi Kerbabayev'in "Miralı" kitabındaki hikayelerinin karakterindedir.

Sultan Söyün'ün (Hüseyin Baykara) bir siyah atı ve Gül adında, karısı vardı. Han onları dünyada herşeyden çok severmiş. Sultan onların ölümünü aklına hayaline bile getiremediğinden bir gün tüm vezirlerini yanına çağırarak: "Eğer birisi atım ile Gül'ün ölüm haberini getirirse onun hakkı ölümdür." demiş . Can var yerde ölüm var, günlerin birisinde siyah beygirin boğazına bir şey takılarak ölmüş. Vezirler hangi yolla bu haberi Sultana bildireceklerini kestiremeyerek sonunda Mir Alişer'e müracaat etmişler. Alişer Sultanın yanına gelmiş, başını aşağıya eğmiş, gamlı biçimde duruvermiş.

Sultan Söyün ona:

- Alişer bu ne hal? Seni daha önce hiç böyle görmemişim. Sebebi nedir?" diye sormuş

Alişer başını kaldırmış, şiirle cevap vermiş:

*Siyah atınız yatmış
Karnına kazık batmış
Ayaklarını atmış
Kulaklarını katmış.*

O sırada Sultan Söyün onun lafını kesmiş ve:

- Evet İdü desen olmaz mıydı? diye sormuş.

Alişer:

- Sultanım öldü haberini kendinizden duyu yorum- demiş.

Sultan Söyün biraz başını eğmiş oturmuş ve:

- Bununla ölümü benim hakettiğimi mi söylemek istiyorsun?

- demiş.

- Hayır Sultanım kendimi ölümden kurtardım diye cevap vermiş Alişer.

Günlerin birisinde de çok sevdiği karısı Gül de vefat etmiş. Vezirler bu haberi de Alişer'in Sultana iletmesini istemişler. Alişer huzur'a gelerek: "Eğer Sultanım izin verseler şairiniz bir mısra şiir ile müracaat etmek ister" demiş.

Sultan Söyün: "izin" demiş.

- Selvi ağacın Gül'ü soldu, bu gülü ne yapmak gerek?

Sultan Söyün de:

- Selviden tabut yaparak, gülden kefen biçmek gerek- diye cevap vermiş ve aniden olanları anlayarak sıkı sıkı nefes alıp vererek: "Adı Gül" öldü desene ya?!

- Gül öldü dersem ölüm fermanımı imzalamış durdum şahım diye cevap vermiş, Alişer Nevai.

Dikkatle bakıldığında işbu hikayenin, Mir Alişer'in hem akıllı olduğunu, hem büyük söz sihirbazı olduğunu, okurun kalbi ve şuuruna yerleştirmek için yaratıldığı hemen anlaşılıyor. Hikayede asıl amaç şairin tefekkür ve söz ustası olduğunu göstermek olsa da, onun altında Mir Alişer'in bu

yönler şah vezirlerinin kısa akıllı olmasına zıt olarak konuşmuş. Sonuçta Alişer Nevai Sadece Hüseyin Baykara'ya ters koyulup bununla şair ve şah arasındaki münasebetlerin zıtlığının açılması değil, o zamanın kötü yönlerine olan nefret de ifade edilmiştir.

Ama Alişer Sultanın koyduğu şartın anlamını iyi çözen ve "Siyah atınız öldü" sözlerinin kendisine kötü kismete götüreceğini anlamış olduğu, yine de karşısındaki şah olsa da edebi idraktan mahrum hükümdar oturduğunu anlayarak kutupların müs-bet ve menfi yönlerinin nisbetini anlamakla ustaca birbiriyle karşılaştırdığı alttaki parçada çok etkili çıkmış. Bunun gibi: Selvi ağacın Gül'ü soldu, bu gülü ne yapmak gerek?

Satırında da, ona cevap olarak söylenen şiir biçimindeki cevapta da metaforik mecaz anlam gizlenmiş olup, soru ve cevap hem Mir Alişer Nevai'nin, hem Sultan Hüseyin Baykara'nın şiirsel iktidarını kendine has biçimde aydınlatmış. İlkinde eğer kar'ın Gül öldü, ne yapmak gerekir anlamı varsa ikincisi yani; Selviden tabut yaparak, gülden kefen biçmek gerek'de ise merhumu defnetmek gerekliliği anlaşılır. Her iki parçada at ve Gül helaketi ile bağlı yerde söz oyunu-mecaz usulünden faydalanarak halk, büyük şairin zekası ile şiirsel yeteneklerinin eşsizliği ifade ediyor, gururlanıyor. Bu, halk icadi örneklerindeki tarihselliğin kendine özgü şekilde ortaya çıkış yönlerinden birisidir. Halk edebi tefekkürü hiç kimseyi amaçsız, öylesine yaratmaz. O yaratılan eserlerin katlarında tarihi olayların elmas kenarları gizlenmiş olur. Edebi ifade şekli, edebi taktik usulü ise yukarıda söylendiği gibi kendine özgü olur.

Söz bu hakkında, yani Alişer Nevai, Hüseyin Baykara ve Gül tiplerinin yaratıldığı eserler hakkında varırken, aynı konuda Osmanlı Türk Halkı arasındaki bir eser de nazarımızdan kaçırılmayız. Nazarda tutulan eser "Gül ve Alişer" hikayesi" başlıklı destan olup onun kısaltılmış nüshası Ak. î. O. Sultanovun çabalarıyla "şarık Yıldızı" dergisinin 1985 yılı 12. sayısında basıldı. Bu destan 1941 yılında aşık-ozan mudami hatırası esasında yazılarak Türkiye'de basılmış. Alişer Nevai'nin şair, alim, büyük devlet adamı sıfatında daha yaşa-

dığı dönemde bile Doğu'nun birçok ülkelerinde, bunlarla birlikte Türkiye'de de meşhur olduğu hakkında birçok tarihi bilgiler mevcuttur. Günümüz Türk Edebiyatı alimi Agâh Sırrı Levent'in "Alişer Nevai" başlıklı 4 ciltlik kitabının ilk cildinde verilen bilgilere göre, Nevai'nin şiirleri. Beyazıt II zamanında Basri adlı birisi tarafından İstanbul'a getiriliyor ve şairin ünü yayılıyor. Nevai, Türkiye'de sadece şair olarak değil belki de devlet adamı olarak da hürmet kazanmış olabilir.

Şair'in vefatından sonra Türkiye'de de onun yeteneği ve şahsını, devlet adamı sıfatındaki iktidarını yücelten edebi eserler, ilmi işler yazılmıştır.

Hatırladığımız destan, kendi gayesel içeriği bir de olayların gelişimi, katılan kahramanların aralarındaki benzerliklerine göre Pr. A. Semyonov'un bulduğu hikayeye çok yakın duruyor. Onun için de onu Alişer Nevai hakkındaki, Doğu'da geniş biçimde yayılan bu hikayenin, tekrar, iyi işlenen şiirsel anlatımı denebilir. Ananevi şeklinin tekrarı çalışması sırasında, birde Alişer Nevai tipi telkininde belli değişiklikler çıkmış.

İkincisi, Alişer Nevai tipi mezkur şiirsel anlatımında belli mükemmellik elde etmesini eser'in yazıldığı dönemle 1941 yılı ile izah edebiliriz, bu dönemde sadece şair'in eserleri değil, onun şahsı hakkındaki bilgiler de geniş bir alana Türkiye'de de dağılmıştı. Destan'da tesvir edildiğine göre, Alişer Nevai yukarıda hatırlatılan hikayede beyan edildiği gibi, Karşı vilayetinin Sebzevar köyünde değil, Semerkant'da yaşamıştır.

Özbek edebiyatı ve sanatının bütün tür ve çeşitlerinde Alişer Nevai'nin edebi tiplemesinin yapılması için büyük işler yapıldı. Şiiriyette şair tipini gödelendirme rmgarenk usuller mevcuttur.

Lirik şiiriyet, ilk önce edbi kanunlara esaslendiği için büyük şair tiplemesini telkin etmede Nevai eserlerinde tesvir edilen kahramanlar adını telmih vasıtasıyla şiirsel ruhi geçinme akımına sokarak, fikri edebi yönden etkin bir şekilde ifade etmeye çalışmak, fikri edebi yönden etkin bir şekilde ifade etmeye çalışmak, o kahramanları okurun aklında canlandırma yolundan başlar.

Edebî ifade sırf olay ve takdirlerin genişletil-

len tesviri değil, belki onlar için en karakteristik genelleşme onların önemini gösteren kenarları verilir. Damlada deniz aksi verilir. Bu noktada Zülfi-ye'nin şiirine bir bakalım.

*Nakadar bahtiyar insan ekanman
Siznina tilingizda çikibdi tilim
Sevgida tale yor juvan ekanman
Sizning mahublardan olibman ta'lim
Aslı naslın bilan şair ekanman
Şairlikka ver...*

Satırların altında Zülfiye'nin icad manevrasına özgü edebi mecaz durumları mevcut olduğu için de onlar kendilerine nispeten geniş edebi genelleştirme taşıyor.

"Ne kadar bahtiyar insanımsım" dendiği zaman, okur bu mutluluğun sebebini şiirin 2. satırında aramaya mecbur oluyor." Sizin dilinizde çıkmış dilim" mısrası, şimdi ise okurun dikkatini XV asın olaylar" içine çeker. Niye "Sizin diliniz"? "Özbek Dili" (Türk Dili) dese olmaz mıydı. Olur. Ama, o durumda şiir'in edebi mecaz konumu yok olur. Özbek edebi dilinin temelini atan insan hakkındaki kaçırım yok olur. Sonraki satırlardaki ifadeler de aynı yönde geçiyor.

Satırların içine sindirilen poetik mana yine de geniştir. İşte sizin yarattığınız mahubeler Leyla, Şiirin'lerden eğitim aldığım için de kaç sene geçtikten hala o bahar şarkısının "Bahar geldi seni sorarak neredesin?" diye çağırması ile, onun hatırası ile kendimi avutmaya çalışıyorum.

Sizin mahubularınız öğretmenliği için de bu kısmetin ağır ve şefkatsiz sınavlarına dayandım " demek istiyor şaire. Sonuçta şairliğini de "sizin yüzünüzden" diye kendini büyük şair dede yanında evlatlık borcunu ödemek istiyor.

Şartlı- poetik, şartlılık usulünden yararlanarak, o yada bu gayeyi ifade etmek serdeki lirik geçinme akımına etkinlik gösteriyor. Okurun dikkatini kendine çekiyor. Sonuçta bu gayritabiilik esasındaki önemi bilmeye açıklamaya olan ilgi artar. Bunun için şüphesiz, mezkur satırlardaki gibi, olaylar ve şahısları uzak geçmişten günümüze getirmeyi esas alan böyle vasıtalarla, söylenmek istenen fikrin etkinliğini temin eden poetik amaç olması lazım.

Edebi keşif yeni fikir dizinin sonucudur. Tefekkür dizisi her türlü yenilemeyi çok zor geçiyor. Zira, ananevi kalıpla insanın düşünme kaabili-yetinin belli konumdan çıkmasına mani olur. Onun için E. Vahidov, Cemal Kemal gazellerinde Alişer Nevai tiplemesine çizgiler ne kadar güzel olursa olsun, onlarda o manilik kudretinin etkisi kalmıştır. A. Aripov'un Nevai tiplemesi telkiniyle ilgili şiirlerinde bunun gibi manilik etkisini hissetmiyoruz. Çünkü edebi tefekkürde şekil ve anlamın bütün komponentlerini kendi içine alıyor. Yeni fikir, tetkik etmeden ayrılarak edebi eserin gayesel anlamı, tipler dizisi şekil ve şekli edebi dili, tasvir hem ifade vasıtalarına kadar olan tüm yenilenmeye doğru değişimler sanatçının yenilikçi olduğunun göstergesidir.

Demek, edebi yenilik, keşif mutlak yeni kendine özgü kademe, edebi tefekkür gelişmesi durumunda yasal- mantıki devamı sıfatında duyurmuş.

Alişer Nevai hakkında yazılan kelebek ömrü gibi kısa eserler kolaylıkla yazıldıysa, o kadar izsiz kayboluyor. Onun için yeni aruz büyük Nevai ve Fuzuli'ler, Babur, Maşrab ve Munis'ler, Furkat ve Mukimi'ler kullanılan aruzun kanınsı varisidir. Aruzda kalem kullanan ve kullanmakta olan şairlerimiz, Alişer Nevai'yi kendilerine üstad sayarak, onun kendine has tekrarlanmayan çizgilerini kendi güzellerine ayrı bir sıfat göstergesi tarzında sokmaları da bu yüzdendir.

E. Vahidov "Gençlik divanı" na yazdığı önsözde bu borçluluk duygusunu Nevai tipine ilgili çizgileri vermekle gazel mülkünün sultanı sıfatını yaratmada çok büyük bir titizlik ve sevgi ile nazik çizgiler çiziyor. Gazelin birinci bendinde muallifin öylesine bir amacı (kendi bostanında gezme ve amaç yolundaki ruhi şüphe (zira o gazel mülkünün sultanına ait bostanda gezmek istiyor) kendi ifadesini bulmuş.

O daha gezmedi, yani gezmek istiyor. Bu amaç yolunda duran esas divan bu bostanın sultanı Mir Alişer Nevai'dir. O Sultan ile denkleşmek değil, elki onun tasavvufundaki gülzarda gül ve laleler tirerek, şiirsel bir güldeste hazırlamak istiyor.

Bu güldeste ise lale ile öylesine bir adi ot da olabilir olasılığı da vardır.

Benddeki birinci "Gülmeyiniz" sözündeki gizli ve çok manalı ithal buna işaretler. İkinci bende geçince, gazelin lirik geçinme yönüne direk Sultanın kendisi de karışıyor bu yönelmeyi yönlendirmede muhallif Mir Alişer'den yardım istiyor. Bunun için de bendin özeti büyük şairin "Bu bostan sathında gül çok, çemen çok" satırlarına iyi uyuyor. Bu mutlak üstad satırlarındaki özeti kendine ait etmeye çalışmak değil, aksine Mir Alişer tipinin ezgilerini vermede onun kendi estetik bakışlarından yararlanmaktır.

Kütüphanede Nevai halıbında geçen icadî coşku anlarını hissetmeye, onun sıfatındaki kendine özgü oluşunu yine de yakından anlamaya kolayca fırsat yaratan ruhsal münasebettir. Aynı Nevai satırlarının öneminden faydalanma yerinde olduğu için de ikinci bendi ile birinci bend arasında mana bakımından ilişki ortaya çıkmış. Mir Alişer yanında senin ne işin var diye gülmeniz yersiz, izra ulu emirin kendileri: "Bu bostan sathında gül çok, çemen çok" demekle benim gezmek istediğimi kabul ediyor anlamında son hükmü şair tipini telkindeki çizgiyi yine de aydınlatmak hemde kendi kendinden "Gülmeyiniz! Ne var sana diye Mir Alişer'in yanında" satırındaki manayı anlamada okura yardımcı oluyor.

Aruzu reddetme gazeli inkar etmeye, bu ise mülk Sultanı Alişer Nevai'nin bizim zamandaşımız olduğunu kabul etmemeye götürüyor. Nevai icadının mahiyetini, onun uluslararası önemini benimsememeye götürür. Erkin vahidov özbekin göğsünü kabartan, dede şairimiz bir de onun kıymetli mülkü, gazeli savunma, o hareketli ispatlamak için Hz. Adem ve Hz. Havva hakkındaki rivayet çizgisini de yerinde kullanıyor.

Alişer Nevai'nin edebi tiplemesinin gerçek yaratılıta nevaicilik biliminin o kazançları büyük öneme sahip oldu. Nazarda bulundurulmuş dönemde Nevai konusu tüm kardeş halklar edebiyatına girmesi, bu dönemin beşeri nevaiciliğinin büyük kazancı olarak gösterilebilir.

KAYNAKLAR

1989	Cilt. Cami ve Nevai. Gafur Gulam adındaki Ed. ve Son basımevi, Taşkent, 1989, 42. Sayfa (Özbek, Tacik ve Rus dillerinde).	1965	Agâh Sırrı Levent Alişer Nevai, Ankara, 1965, 250-252 sayfalar (Türkçe).
1966	A. Nevai Eserler, 15. Ciltlik V. c, 1966.	1985	Zülfıye üç ciltlik eserler, II. cilt, G.Gulam adındak Ed ve Son basımevi, Taşkent, 1985, 102. sayfa.